

КРИЗА САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Оксен ЛІСОВИЙ

© Лісовий О. В., 2011

Ключові слова: людина, суспільство, культура, ідентичність, криза ідентичності.

Кризовий стан українського суспільства, зумовлений переходом від однієї соціальної системи до іншої, зумовлює кризу ідентичності як на загальнонаціональному, так і на індивідуальному рівні.

Втрата ідентичності, нестійкість процесів самоідентифікації призводять до втрати здатності «впізнавати себе», мати чітке уявлення про себе і про власні можливості, потреби та інтереси. Стосовно інших особистість втрачає здатність адекватної поведінки, тобто відповідність нормативно-ціннісним вимогам суспільства. Порушення в сфері самоідентифікації особистості призводять до розщепленої суспільної свідомості, втрати консенсусу стосовно орієнтирів соціального розвитку, непослідовності державної політики та інших деструктивних явищ.

а доби глобальних змін значна частина людства опинилася в ситуації кризи ідентичності. Наступ масової культури, інформаційної економіки та глобальної політики занадто

сильно позначається на усталених образах національних культур, на визначальних соціальних інститутах, вікових традиціях та інших елементах соціального буття, які протягом багатьох століть впливали на процеси ідентифікації особистості.

Технічні інновації, безперервна конкуренція індивідів, моральна безвідповідальність масової культури, руйнування усталених форм комунікацій, переоцінка ролі статі можуть призвести до втрати людиною не тільки усталених соціальних, а й природно-біологічних видових властивостей, що негативно впливає на самоідентифікацію особистості в умовах глобалізації. В Україні проблеми самоідентифікації особистості поглиблюються насамперед складним процесом соціальних трансформацій, пов'язаних з переходом від комунізму до демократії, від тоталітарного до громадянського суспільства.

Тож до загальноцивілізаційних аспектів кризи ідентичності (зростання відчуження між індивідами, порушення усталених образів соціальних груп, класів, релігійних конфесій, національностей) в Україні додаються аспекти соціально-

культурної кризи, пов'язані з подоланням спадщини тоталітаризму. В схожій ситуації була Німеччина після краху фашизму, що спонукало науковців до пошуку виходу з кризи ідентичності. Т. Адорно після закінчення Другої світової війни очолив дослідницький колектив із вивчення джерел авторитаризму. Результати дослідження показали небезпеку зрушення людського сприйняття в бік порожнього автоматизму в наслідуванні усталених стереотипів, дій за правилами, нав'язаними владою. Вчений виявив досить симптоматичне для антидемократичної культури поєднання таких рис особистості, як конвенційність, покірність владі, а також деструктивізм та цинізм.

Як відомо, авторитарна особистість (від лат. *autoritas* – влада) – це конкретний психологічний тип, наділений такими рисами, як реакційність, консерватизм, агресивність, жадова влада. Поняття було обґрунтовано Е. Фромом, а згодом всебічно деталізовано філософами, соціологами та психологами Франкфуртської школи. Авторитарність особистості характеризує комплекс особистих характеристик, що включають, з одного боку, когнітивні змінні (ригідність, нетерпимість до невизначеності та когнітивної складності, догматизм), а з іншого – соціально-політичні настанови (конформізм, консерватизм, етноцентризм, антидемократизм, забобони стосовно меншин, расистські погляди). Е. Фром також вважав, що в свідомості авторитарної особистості бракує поняття рівності. Світ для неї складається з людей, які мають чи не мають сили і влади, тобто «вищих та нижчих». А німецький філософ М. Хоркхаймер у передмові до книжки «Авторитарна особистість» писав, що авторитарна особистість – це новий антропологічний тип людини, який склався в ХХ ст. На нашу думку, радянський тоталітарний режим продукував умови для того, щоб самоідентифікація особистості йшла в напрямку її конформізму, догматизму, ворожості до «капіталістичного світу» та інших ознак авторитарної особистості.

Кризовий стан українського суспільс-

тва, зумовлений переходом від однієї соціальної системи до іншої, зумовлює кризи ідентичності як на загальнонаціональному, так і на індивідуальному рівні. Втрата ідентичності, нестійкість процесів самоідентифікації призводять до втрати здатності «впізнавати себе», мати чітке уявлення про себе і про власні можливості, потреби та інтереси. Стосовно інших особистість втрачає здатність адекватної поведінки, тобто відповідність нормативно-ціннісним вимогам суспільства. Порушення в сфері самоідентифікації особистості призводять до розщепленої суспільної свідомості, втрати консенсусу стосовно орієнтирів соціального розвитку, непослідовності державної політики та інших деструктивних явищ.

Процес самоідентифікації особистості включає структурні та символічні компоненти. До структурних можна віднести стать, соціальний статус родини, місце проживання та інші чинники. До символічних належать мова, здобута освіта, релігійна і етнічна належність. Кожна національна культура містить символічну картину світу, центральне місце в якій займає образ власного народу (етносу). Символи допомагають в організації соціальної взаємодії, дають змогу ідентифікувати «своїх» та «чужих», отже, у процесі ідентифікації вони є субстанційними, тобто засадничими для життя окремої людської спільноти. Таким чином, ідентичність є когнітивно-символічною системою, яка регулює поведінку особистості всередині групи (спільноти) та поза її межами, тому важливими аспектами ідентичності виступають *тотожність* та *різниця*.

Які ж символічні елементи визначали процеси ототожнення та розрізнення особистості у вітчизняному соціумі останніх десятиріч? Насамперед треба згадати, що лише двадцять років українці живуть у новій країні, в новому суспільстві. При цьому ми переживаємо достатньо драматичні процеси в усіх сферах життя, які визначаються логікою переходу від «радянського ладу» до громадянського суспільства. Тож у процесі самоідентифікації особистості в історичному аспекті відбувається

трансформація ототожнення себе, що проявилось як перехід від людини «радянської» до сучасної української людини.

Зрозуміти зміст самоідентифікації «радянської людини» неможливо без з'ясування поняття «радянський народ». Радянський народ, як подає Велика Радянська Енциклопедія, це «нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, що мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру та спільну мету – побудову комунізму; виникла в СРСР у результаті соціалістичних перетворень та зближення трудящих класів та народностей» [9, 121]. Як бачимо, саме ж офіційне тлумачення визнавало, що в утворенні «нової історичної спільності» вирішальну роль відіграла Комуністична партія, що фактично видає всю штучність та заідеологізованість поняття. Комуністична пропаганда приписувала «радянській» людині відчувати в собі «інтернаціональні риси» на основі «міцної дружби всіх класів та соціальних груп, націй та народностей» [Там само]. Офіційно все мало вигляд досить оптимістичний – національні культури нібито «посилювались» завдяки поширенню інтернаціональних елементів («інтернаціоналізму», комунізму тощо), а особистість буцімто зберігала національні особливості, але, по суті, мала «інтернаціоналістичні» риси [1]. А оскільки «мовою міжнародного спілкування» визнавалася виключно російська, то фактично радянська модель самоідентифікації особистості означала «добровільно-примусову» русифікацію, що проявлялося в поширенні російської мови та російсько-радянської культури.

Вітчизняні дослідники зазначають, що джерелом формування радянської культури була «культурна революція», матеріальною основою – так звана суспільна власність на засоби виробництва, а духовно-ідейною – «соціалістична ідеологія» [2, 30]. Самоідентифікація особистості в умовах такої культури набувала спотвореного характеру – «радянська людина» була відчужена від власності та влади, виховувалась на протиставленні «комуністичної моралі» до

загальнолюдської, національна належність оголошувалась історичним пережитком на шляху до комунізму. Більшість фахівців визнають, що радянська культура і спосіб життя несли в собі руйнівний потенціал стосовно національних культур народів, які населяли СРСР, започаткований у період «культурної революції». В часи радянської науки прославлялися низка досягнень «культурної революції» – ліквідація масової неписьменності, створення системи загальнообов'язкової середньої освіти, доступність вищої освіти (безкоштовне навчання та стипендії студентам). Але всі ці досягнення для України мали зворотний бік – небачені в історії людства масовий терор, розкуркулення (позбавлення селян власності), Голодомор та новий вид кріпацтва – «колгоспи».

Виховання «радянської людини» супроводжувалося масовою ідеологічною обробкою населення, що врешті створило *непереборні суперечності в процесах самоідентифікації особистості як радянської людини*. Офіціоз проголошував існування «вільної та всебічно розвинутої особистості», а натомість найменші відхилення від радянської ідеології та лояльності до комуністичної влади каралися на всіх рівнях соціальної взаємодії. «Найвільша людина на планеті» не могла вільно виїхати за кордон, а часто поміняти місце проживання через інститут «прописки». Особистість в усіх своїх проявах залежала від «трудового колективу», який, на думку О. Зінов'єва, й уособлював радянський спосіб життя. Колектив не тільки визначав трудову діяльність, а й стежив за ідеологічною лояльністю (через профспілкові, комсомольські та партійні органи), впливав на формування дозвілля та відпочинку, розподіл житла і навіть на сімейні стосунки (які могли публічно обговорюватися на зборах «колективу») [7].

Процес самоідентифікації «радянської людини» поставав також як руйнування історичної пам'яті українців, культурно-релігійних традицій. Це деформувало національну культуру, довільно обираючи з неї одні елементи («народні») і штучно ви-

лучаючи інші («буржуазно-націоналістичні»), що нищило основу самоідентифікації особистості на етнічно-національному ґрунті. Ідеологеми «нової людини» та «нової історичної спільноти – радянського народу» створювали штучні форми самоідентифікації, які були вигідні комуністичній владі і зазнали краху за її ослаблення, тобто не витримали «перевірки». Хоча й нині серед старшого покоління зберігається немалий прошарок людей, які вважають себе «радянськими інтернаціоналістами» і вороже ставляться до національної – української культури.

Проте руйнація соціалістичного ладу та радянської культури супроводжувалася низкою не менш потворних соціальних явищ – гіперінфляцією та масовим зuboжінням, спадом виробництва та появою масового безробіття, міжнародними конфліктами та поширенням екстремізму, зростанням організованої злочинності та корупції чиновництва, поширенням марновірства, містицизму і втратою авторитету освіти і науки серед загалу та багатьма іншими. В пострадянській Україні, на думку вітчизняних теоретиків, установилася система викривлених морально-етичних, правових, економічних, політичних норм та цінностей, які вже не є тоталітарними, але не можуть бути цілком віднесені до демократичних. Як точно зазначає В. Андрущенко, «...ринок і демократія дійсністю в Україні не стали. Реальністю в ній є інше: псевдоринок і псевдодемократія, безладдя й безвідповідальність, які руйнують матеріальні і духовні цінності» [5, 7]. Це не могло не позначитися на процесі самоідентифікації особистості, адже різка зміна соціального ладу, економічної та політичної системи зруйнувала усталені взірці для наслідування, а нові ще не набули великої соціальної довіри.

Самоідентифікація – це особистісний процес самовизначення особистості у соціально-культурному контексті, ототожнення її з певною соціальною групою (від малої до найбільшої – певної нації), що

зумовлює засвоєння норм, цінностей та ідеалів національної культури цієї групи. Подібна нормативно-ціннісна система має виступати духовним осердям особистості, визначати її світогляд, морально-психологічні настанови, спрямованість поведінки і соціальної активності, ставлення до власного народу та до сусідніх етнічно-національних утворень.

Самоідентифікація особистості відбувається як у протиставленні стосовно інших, так і в уподібненні себе з іншими індивідами, членами певної групи, спільноти. Однією з найважливіших форм самоідентифікації особистості в сучасній Україні, яка дає образи і для протиставлення іншим («чужинцям»), і для уподібнення («своїм»), є ідентифікація національно-етнічна. Етнічна належність – це усталена форма соціальності для особистості, оскільки засвоюється нею з культури тієї спільноти (етносу), до якої належить. Етнічна культура є доволі стійким соціальним способом взаємодії, яка має тривалість історичного масштабу. Ця особливість зумовлена соціальними зв'язками, які орієнтують етнос на самозбереження, між поколіннями: нині існуючі з попередніми, а в перспективі – і з майбутніми.

Етнічна цілісність – як зв'язки поколінь – розкриває себе у мові, звичаях, традиціях, певному типі світогляду. Особливо важливою для самоідентифікації в етнічно-національному аспекті є оволодіння національною мовою, адже без спілкування, комунікації неможливе становлення дійової (і дієздатної) особистості. І. Загрійчук пише, що «національною людиною стає стихійно через мову матері, прочитані нею казки, спілкування з людьми однієї культури» [3, 37]. Він зазначає, що не випадково не існує «світової мови», адже людство складається з етносів та націй. Можна погодитися з цим дослідником і в тому, що національна ідентичність є найбільш стійкою, оскільки інші чинники самоідентифікації особистості (сім'я, громада, корпорація, конфесія) в сучасному світі не є достатньо стабільними.

В сучасних суспільствах поширені повторні шлюби, зміни місця роботи, переходу в інші релігійні конфесії, але найболючіше особистість переживає зміну національної ідентичності, оскільки це пов'язано зі зміною мови. «Змінити мову, – пише І. Загрійчук, – коли ти вже володієш однією від народження, не так легко. Мова – це не лише засіб спілкування, але й думання, не лише свідоме маркування речей і процесів, але й, до певної міри, позасвідоме сприйняття світу» [2, 7]. Її зміна веде до зміни сприйняття світу, до інших культурних координат, але найголовніше – призводить до розриву з поколіннями предків, з історією власного народу. Тому засвоєння духовних багатств української мови та культури в цілому – найважливіший чинник нормалізації процесів самоідентифікації особистості в умовах становлення нової держави і нового українського суспільства.

Визначні європейські теоретики відзначали близькість української культурної традиції і стилю життя до середньоевропейського типу. Вони висловлювали заперечення русифікацією України, відторгненням її від європейського загалу та загрозою зникнення як самостійного етносу і культури. Зокрема, про це писав Ф. Науман у праці «Середня Європа». Він вирізняв рутенців (українців) серед поневолених Росією народів, самоідентифікація яких перебуває в постійній небезпеці без здобуття незалежності. Вихід він вбачав у посиленні орієнтації України на Європу, а не на євразійські простори, контрольовані Росією [1, 305]. Саме тому логіка соціальних процесів мала б спрямовуватись у напрямку відродження української культури у всій її багатоманітності: мови, літератури, фольклору, традицій та інших елементів. Як зазначав відомий теоретик у сфері дослідження національної ідентичності Е. Сміт, основний зміст самоідентифікації особистості власне і складають «безперервне відтворення й нове тлумачення характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які утворюють особисту спадщину нації, а також ототож-

нення індивідів з цими ознаками, спадщиною й складниками культури» [3, 24].

Здобуття нових вимірів національної самоідентифікації особистості за роки незалежності гальмувалося з багатьох причин. По-перше, більшість громадян зазнали зубожіння, невпевненості в забезпеченні власних прав та свобод. По-друге, відбувалося стрімке відчуження громадян від держави, якою стали управляти посткомуністична номенклатура та фінансово-політичні клани і яка стала уособленням корупції, бюрократизму, казнокрадства та інших соціальних вад. По-третє, з руйнуванням «великої» батьківщини – СРСР – у багатьох громадян розвинулося гостре почуття належності до малої батьківщини – власного краю, міста, містечка чи села. По-четверте, невиразна зовнішня політика сприяла тому, що в світі наших громадян сприймали як «інших росіян» [4, 86]. Однак ці негативні соціальні явища гальмують, але не зупиняють процес побудови нової моделі самоідентифікації особистості в посткомуністичній Україні. Проте занадто тривалий період соціально-економічної кризи в цілому суперечливо впливає на самоідентифікацію особистості у вітчизняному суспільстві.

Згідно із дослідженнями З. Голенкової, О. Ігітханян та інших ідентичність людини в умовах соціальної кризи формується за такими напрямками: 1) подолання інерційності суб'єктивних характеристик соціально-структурних процесів, їх підвладності впливу багаторічних ідеологічних стереотипів; 2) відмова від уніфікації форм судження; 3) перехід до більш самостійного суб'єктивного судження; 4) високий динамізм оцінних суджень, безпосередньо пов'язаних з динамічною ситуацією загалом; 5) мультиплікація цих суджень, що визначається соціально-статусними позиціями особистості, соціальною та конфесійною належністю, а також новою системою соціальної ієрархії, що формується [5, 13].

Таким чином, сучасна людина: 1) стає менш ідеологізована та залежна від держави в процесах пізнання суспільства; 2) схильна до толерантності в умовах політичного, світоглядного плюралізму та ринкової економіки; 3) виявляє тенденцію до зростання незалежності в справах, судженнях, вчинках (стосовно держави та

суспільства загалом); 4) має підвищену динаміку набуття особистісної ідентичності, але й більшу динаміку її зміни чи втрати; 5) стає більш залежною від наявної в суспільстві соціальної ієрархії. Питання про те, наскільки ці тенденції властиві сучасним українцям, потребує додаткового дослідження.

Література

1. Губерський Л. В. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.
2. Загрійчук І. Д. Національна ідентичність як процес // Ідентичність у сучасному вимірі // Матер. між-нар. наук.-теор. конф. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2006. – 402 с.
3. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
4. Український соціум / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
5. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку XXI століття: Монографія. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 352 с.
6. Голенкова З. Т. Маргинальний слой: феномен социальной самоидентификации / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян, И. В. Казаринова // Социс. – 1996. – № 8. – С. 12 – 17.
7. Зиновьев А. А. Гомо советикус / А. А. Зиновьев. – М.: Центрполиграф, 2000. – 210 с.
8. Ким М. П. Советский народ – новая историческая общность / М. П. Ким. – М.: Политиздат, 1972. – 263 с.
9. Советский народ // Большая Советская Энциклопедия / 3-е изд. – М.: Знание, 1972. – Т. 21. – С. 121.

Резюме

• У статті проаналізовано внутрішні та зовнішні чинники кризи ідентичності в пост-радянському суспільстві. Зазначено, що ідентичність є когнітивно-символічною системою, яка регулює поведінку особистості всередині групи та поза її межами. Підкреслено, що самоідентифікація особистості включає структурні та символічні компоненти.

• В статье проанализированы внутренние и внешние факторы кризиса идентичности в постсоветском обществе. Отмечено, что идентичность является когнитивно-символической системой, регулирующей поведение личности внутри группы и за ее пределами. Подчеркивается, что самоидентификация личности включает структурные и символические компоненты.

• The inner and outer factors of identification crisis in the post-soviet space are analyzed. The identity is pointed out to be a cognitive and symbolic system regulating the personal behavior inside and outside the group. It is underlined that the self-identification of a personality comprises the structural and symbolic components.